

Konverents baltisakslaste ümberrasumisest

Olev Liivik*

■ 1.–3. novembrini 2019 toimus Saksamaal Lüneburgis järjekorras juba 29. Balti seminar (Baltisches Seminar). Sellel korral oli konverents „Dikteeritud optsioonid? Eesti ja Läti 1939. aasta sügisel“ pühendatud baltisakslaste ümberrasumisele, mille algusest möödus 80 aastat. Nagu varasematelgi kordadel kogunesid Carl-Schirreni-Seltsi korraldatavale konverentsile Lüneburgi ühte vanimasse ja esinduslikumasse keskaegsesse majja Brömshausi teadlased Saksamaalt, Lätist ja Eestist, ent kuulajaskonnas andsid tooni ajaloo- ja kultuurihuvilised baltisaksa juurtega vanemad härrasmehed ja daamid, kelle asjatundlikud kommentaarid ja heatahtlikud küsimused ettekannetele järgnevas diskussioonis annavad sellele üritusele erilise atmosfääri. Mis puutub konverentsi korraldajatesse, siis nüüd on teatepulk juba antud noorema generatsiooni kätte. Sellel korral lasus konverentsi organiseerimine Ida-Preisi muuseumis teadurina töötava Eike Eckerti ja Greifswaldi ülikooli doktorandi Ron Hellfritzschi õlul, kes kuuluvad mõlemad samuti Carl-Schirreni-Seltsi juhatusse.

Konverentsi sissejuhatavad ettekanded pidasid Lüneburgis asuva Nord-Ost instituudi teadurid David Feest ja Detlef Henning. Neist esimene kõneles Eesti Vabariigist Konstantin Pätsi autoritaarse režiimi ajal. Ettekande esimeses osas tegi Feest ekskursi Konstantin Pätsi tegevusele 1920. aastatel, kõneldes tema majanduslikest huvidest NSV Liidu suunal ning suhetest NSV Liidu saatkonnaga Tallinnas. Pätsi autoritaarsest valitsemisperioodist tõi Feest mitmete arengusuundade hulgas välja liikumise korporatiivse ühiskonnakorralduse suunas, mis olevat sümpatiseerinud baltisakslastele, kes säilitasid oma kulturomavalitsuse, mis olevat endas samuti kandnud korporatiivset vaimu. 1939. aasta sündmustele hinnangute andmisel jäi Feest ettevaatlikuks, kuid tema esinemisele järgnenud diskussioonis jäi enim kõlama arvamus, et Eestile ei jäänud muid valikuid kui sõlmida 1939. aasta sügisel baasideleping.

Detlef Henning käsitles omakorda Kärli Ulmanise autoritaarset režiimi Lätis. Kui Eestis oli 1934. aasta riigipöörde otseseks ajendiks vabadussõjalaste võimuletuleku takistamine, siis Läti puhul ei ole võimalik ühte ja ainukest põhjust välja tuua. Henningu ettekandest koorus siiski välja Ulmanise ja tema lähemate võitluskaaslaste rahulolematuus parlamentaarse demokraatiaga ja erakondadega, eriti sotsiaaldemokraatidega. Hiljem asutigi riigipööret õigustama sotsiaaldemokraatide, aga ka paremäärmuslaste poolt ähvardanud ohuga ning väideti, et mõlemad kavandasid relvastatud vastuhakku. Erinevalt Eestist saadeti Lätis riigipöördega laiali parlament ja keelustati kohe erakonnad. Ulmanis ei jaganud vormiliselt ega sisuliselt kellegagi oma võimu. Ta võttis riigivalitsemise otsused ise vastu, koheldes ministreid oma nõuandjatena. Ulmanise plaanide hulka ei kuulunud ka võimuerakonna asutamine ning tal ei olnud kavatsust naasta põhiseadusliku korra juurde. Mis puutub rahvusvähemustesse, siis ei nõustunud ettekandja laialt levinud arvamusega, nagu oleks Lätis täielikult kaotatud baltisakslaste kooliautoomia, vaid seda kitsendati märkimisväärselt.

Konverentsi teise päeva alguses tutvustasid Bastian Brombach Potsdami ülikoolist ning Marcus Velke Bonni ülikoolist vastavalt oma doktoridissertatsiooniprojekti sõdadevahelisel ajal Riias asunud Herderi instituudist ning eksiileestlastest Saksamaal 1939–1991. Sissejuhatuseks baltisakslaste ümberrasumise problemaatikasse oli Herderi instituudi raamatukogu asejuhataja Jan Lipinsky ettekanne 23. augustil 1939 sõlmitud Hitleri-Stalini paktist, nagu meil Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) all tuntud dokumenti Läänes teatakse. Lipinsky on kaheldamatult MRP üks paremaid asjatundjaid, sest ta kaitstes sellel teemal 2000. aastal Bonni ülikoolis doktorikraadi. Lipinsky arvates oli NSV Liidu ja Saksamaa lähenemine 1930. aastate lõpus loogiline ning mõlema riigi huvides, kõneledes sõja, mitte rahu poolt. Enne Ida-Euroopa jagamist oli Balti riikides hinnatud

* Olev Liivik (1975), PhD, vanemteadur, SA Eesti Mälu Instituut, Tõnismägi 8, 10119 Tallinn, olev.liivik@mnemosyne.ee

Saksamaa ja NSV Liidu võimalikku lähenemist erinevalt. Kui Eesti välisminister Selter kartis kahe riigi lähenemist, siis tema ametivend Lätis Vilhelm Munters selles ohtu ei näinud. Lipinsky väitel alistusid Eesti ja Läti NSV Liidule 1939. aastal ootuses, et peagi puhkeb Saksamaa ja NSV Liidu sõda. Olles küll teadlikud huvisfääride kokkuleppe olemasolust, ei suudetud Balti riikides siiski tõlgitseda, kas see võib tähendada anneksiooni, majanduslikku huvi või midagi kolmandat. Ettekandes tuli juttu ka baltisakslastest, sest MRP üheks tagajärjeks oli ümberasumine. Lipinsky arvates oli pinnas ümberasumise läbiviimiseks soodne, sest baltisakslased olid sõltuvad natsionaalsotsialistlikust Saksamaast. Ta lubas endale oletuse, et radikaalsete maareformide toimumiseta võinuksid sakslased olla vähem vastuvõtlikud natsionaalsotsialismile. Viimasega nõustus ka ümberasumist silmas pidades siinkirjutaja. Sageli hoidsid nimelt hinnaline kinnisvara ja majanduslikud huvid baltisakslasi 1939. aastal lahkumast, ja isegi hoolimata sellest, et Hitleri-Saksamaa lubas neile siia jääva vara eest õiglast kompensatsiooni.

Läti ülikooli juures tegutsev Rasa Pärpuce-Blauma pidas ühe konverentsi põhiettekanetest 1939/40. aasta ümberasumisest, mis põhines suurelt jaolt Läti sakslastel. Ettekandja pööras enam tähelepanu ümberasumise lepingutele Saksamaa ja Läti ning Saksamaa ja Eesti vahel, sakslaste poolt Lätis tehtud ümberasumise propagandale, Läti võimude suhtumisele lahkujatesse, naturalisatsiooniprotsessile Saksamaal, kultuurivaradele ning võrdlevalt samuti 1941. aasta järelümberasumisele. Pärpuce-Blauma väitel tõstatus Lätis üsna kiiresti küsimus, kas Läti huvides oli sõlmida kokkulepe Saksamaaga baltisakslaste ümberasumise kohta, sest kokkulepe oli eelkõige vajalik Saksamaale ja baltisakslastele. Ent kuidas oleks toimunud Saksamaa, kui lepingut ei oleks sõlmitud, küsiti Lätis juba 1940, ilma et sellele oleks leitud rahuldavat vastust. Märkida tuleks, et Eestigi jaoks on ümberasumise kokkulepet Saksamaaga peetud kahjulikuks majanduslikus mõttes, mis sõlmiti erinevalt Lätist ilmselgelt kiirustades. Vähem on teada ümberasujate kodakondsuse taotlemise protsessist. Poznańi arhiivis leiduvate dokumentide põhjal väitis Pärpuce-Blauma, et Saksamaale jõudnuna ei saanud ümberasujad automaatselt Saksa kodakondsust, vaid pidid läbima päritolu- ja rassilise kontrolli, kuigi ümberasumise kokkulepete kohaselt pidi endise kodumaa kodakondsusest lahkunud võetama tingimusteta Saksa *Reich*'i kodanikeks.

Läti ülikooli professor Mära Grudule ettekanne ümberasumisest baltisaksa ja läti kirjanduses keskendus valdavalt tunnustatud baltisaksa kirjaniku Siegfried von Vegesacki elule ja loomingule, eskelhulgas tema ümberasumist käsitlevale romaanile „Der letzte Akt“ („Viimane tegu“). Romaan ei ole eesti keeles ilmunud, Lätis seevastu on see hiljuti dramatiseeritud. Kõige enam vastukaja tekitas Gustav Gangnuse ettekanne Hirschenhofi (läti keeles: Irši) sakslaste ümberasumisest. Gangnus on ka ise Hirschenhofi saksa kolonistide järeltulija ja sündinud veel sõjaeelses Läti Vabariigis. Hirschenhof paikneb Lõuna-Liivimaal umbes 100 kilomeetrit Riiast ida pool. Koloonia rajati 1766. aastal Katariina II käsul Põhja-Saksamaalt pärit käsitöölisele. 20. sajandi alguseks oli asutamise ajal mõnesajapealine koloonia kasvanud umbes paari tuhande suuruseks. Vähemalt sama palju Hirschenhofist pärit sakslasi oli asunud mujale elama. 1939. aastal oli Hirschenhofi sakslaste ümberasumise valmidus väiksem kui muudel Lätis elanud sakslastel, kuigi ametlik Saksa propaganda kujutas, et 100% koloniste asus ümber. Gangnuse andmetel aga asus sadu Hirschenhofi sakslasi ümber alles 1941. aasta järelümberasumisega, aga assimileerunud kolonistide järeltulijad ei kavatsenudki Lätist lahkuda ning nende järeltulijaid on tänaselgi päeval Läti ühiskonnas välja paistvatel positsioonidel.

Teise konverentsipäeva lõpetuseks vaatles Läti ülikooli dotsent Raimonds Cerūzise, kuidas on tajutud baltisakslust ja ümberasumist Läti avalikkuses ajakirjanduse, kooliõpikute ning läti ajaloolaste uurimuste põhjal. Cerūzise väitel hinnati sõdadevahelisel ajal lätlaste ja baltisakslaste suhteid ajalooliselt pragmaatiliseks. Ajakirjanduses, mis oli äärmiselt politiseeritud, valitsesid üldjuhul kriitilised hoiakud baltisakslaste suhtes, kuid kooliõpikutes oli kujutatud baltisakslasi enamasti neutraalselt, kui välja arvata 1918. aasta sündmused. Tänapäevases Lätis valitsevad baltisakslaste ümberasumise kohta erinevad seisukohad. Paljud ajaloolased peavad baltisakslaste lahkumist Läti jaoks kaotuseks, kuid levib ka arvamusi, et baltisakslasi tuleks vaadelda ohvritena. Avalikus diskursuses ning kooliõpikutes leidub baltisakslaste ja ümberasumise kohta mitmesuguseid väärarusaamu, nagu olnuks baltisakslased vaid mõisnikud ja parunid ning ümberasunute arvu kiputakse üle paisutama.

Viimasel päeval pidas konverentsil ettekande siinkirjutanu, kes vaatles 1941. aasta baltisakslaste järelümberasumist. Pikemalt sai peatunud Saksamaa motiividel teise ümberasumise aktsiooni korraldamisel, selle ettevalmistamisel, ümberasunute kohtlemisel Saksamaal ning

baltisakslusest Eestis pärast järelümberasumise lõppemist. Ettekandes selgitasin, et 1941. aastaks oli sakslaste ümberasustamine NSV Liidu huvisfäärist võtnud lausa tööstuslikud mõõtmed ning mõne tuhande sakslase lisandumine ei olnud Saksamaale liigseks koormaks, kuna hoolimata esimese ümberasumise lõppemisest eksisteeris poliitiline tahe uue aktsiooni korraldamiseks. Lisaks väljakutsele koondada kõik piirkonna sakslased Saksamaale olid arvestatavad ka majanduslikud argumendid, nagu sakslaste omand, ent sugugi vähem oluline polnud Venemaad ja Baltikumi hästi tundvate inimeste ja erialaspetsialistide hankimine, pidades silmas eelseisvat sõda NSV Liiduga.

Konverents lõppes referentide diskussiooniga, kus konverentsil kõlanud oluliste seisukohtade ülekordamise kõrval toodi välja, et ümberasumisega seoses on endiselt terve rida lahtisi, ebapiisavalt uuritud või üldse uurimata teemasid. Hoolimata mitme baltisakslase mälestusest ei ole ikkagi selge, kes Ida-Euroopa sakslaste ümberasumiseks otsuse langetas ja kuidas selleni üldse jõuti. Peale selle tõdeti, et piisavalt ei ole uuritud ümberasujate laagreid ning lõpuks ei ole ammendavat vastust, kas ümberasumine oli sundmigratsioon või vabatahtlik migratsioon.

Balti seminar Lüneburgis, 3.11.2019. Lõppdiskussioon. Foto: Carl-Schirren-Gesellschaft